

Reflections on the personal identity and narrative status of Salim bin Qais and her book

Kazem Ostadi*

Abstract

The book attributed to Salim bin Qays is considered the only historical-theological Shiite work left from the first century AH, which has been noticed and important for various reasons. If the existence of Salim's personality and the authenticity of the books attributed to him are proven, this importance will be doubled and very ponderable. Some important titles for them are: 1- The historical age of the book. 2- Being a special companion of Salim. 3- The immediacy of some hadiths of Salim. 4- The approval of Imam Masoom (AS) on copies of Salim's books. 5- Having special, unique and interesting historical and theological content. One of the prominent features of Salim's book is the narration of events that have always been a source of conflict and conflict between Shia and Sunni. It seems that now it is necessary to criticize and analyze this book from mixed aspects; One of them is reflections on the personal identity and narrative status of Salim bin Qais and his book. In the current research, questions and problems related to various aspects of personal identity and the historical status of Salim's book and its author have been raised; And at the same time, the authenticity of the author and the book attributed to him has been damaged.

Keywords: Shia history, Shia theology, ancient Islamic sources, approximation of religions, Shia hadith.

* Researcher of Islamic Studies, Scholar Edition, Master of Quranic and Hadith Sciences, Faculty of Quranic Sciences and Education, University of Quran and Hadith, Qom, Iran, Master of Western Philosophy, Faculty of Philosophy, Mofid University, Qom, Iran, kazemostadi@gmail.com

Date received: 24/11/2023, Date of acceptance: 10/12/2023

تأملاتی دربارهٔ هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او

کاظم استادی*

چکیده

کتاب منسوب به سلیم بن قیس، تنها اثر تاریخی - کلامی شیعی باقی مانده از قرن اول هجری قمری قلمداد می‌شود، که به دلایل مختلفی مورد توجه و اهمیت واقع شده؛ که در صورت اثبات وجود شخصیت سلیم و اصالت کتاب‌های منسوب به وی، این اهمیت، مضاعف و بسیار قابل تأمل خواهد شد. برخی از عناوین اهمیت‌زا برای آن‌ها عبارتند از: ۱- قدمت تاریخی کتاب. ۲- صحابی خاص و نزدیک بودن شخص سلیم به امام علی(ع). ۳- بی‌واسطه بودن برخی از احادیث سلیم. ۴- چند روایت تأییدی امامان معصوم(ع) بر نسخه‌هایی از کتاب‌های سلیم. ۵- داشتن مطالب ویژه، منحصر به فرد و شاذ تاریخی و کلامی. از ویژگی‌های برجسته کتاب سلیم، نقل حوادثی است که همواره میان شیعه و سنی محل اختلاف و کشمکش بوده است. با توجه به مناقشات متعدد و متنوع پیرامون ابعاد گوناگون کتاب سلیم، به نظر می‌رسد که اکنون لازم است این کتاب از جهات مختلف مورد نقد و تجزیه و تحلیل قرار گیرد؛ که یکی از آنها، تأملاتی دربارهٔ هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او است. در پژوهش حاضر، سؤالات و اشکالاتی پیرامون ابعاد مختلف هویت شخصی و وضعیت تاریخی کتاب سلیم و نویسنده آن مطرح شده، و ضمن آن، اصالت مؤلف و کتاب منسوب به وی، مورد خدشه قرار گرفته است؛ به گونه‌ای که لازم است معتقدان به اعتبار این کتاب، پاسخگویی این ابهامات شخصیتی سلیم بن قیس به عنوان یک هویت مستقل و راوی اخبار تاریخی شوند.

کلیدواژه‌ها: تاریخ تشیع، کلام شیعه، منابع متقدم اسلامی، تقریب مذاهب، حدیث شیعه.

* پژوهش‌گر مطالعات اسلامی، نسخه پژوه، دانش‌آموخته علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم و معارف قرآن، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران، دانش‌آموخته فلسفه غرب، دانشکده فلسفه، دانشگاه مفید، قم، ایران،

kazemostadi@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۸/۰۲

۱. مقدمه

نسخه‌های خطی متنوع و متفاوت کنونی (نک: استادی، ۱۳۹۹ش، ت، سراسرمتن) منسوب به سلیم بن قیس، به دلایل مختلفی می‌توانند دارای اهمیت باشند، یا اکنون مورد اهمیت واقع شوند؛ که در صورت اثبات اصالت وجود سلیم و کتاب‌های منسوب به وی، این اهمیت مضاعف و بسیار قابل توجه و تأمل خواهد شد.

در نوشته‌ها و مقالات مختلف، پیرامون اهمیت کتاب‌های منسوب به سلیم، مطالبی ذکر شده است؛ که برخی از عناوین اهمیت‌زا برای آن عبارتند از: ۱- قدمت تاریخی کتاب. ۲- صحابی خاص بودن شخص سلیم. ۳- بی‌واسطه بودن برخی از احادیث سلیم. ۴- تأییدیه امامان معصوم (ع) بر نسخه‌هایی از کتاب‌های سلیم. ۵- داشتن مطالب ویژه، منحصر به فرد و شاذ. از ویژگی‌های برجسته کتاب سلیم، نقل حوادثی است که همواره میان شیعه و سنی محل اختلاف و کشمکش بوده است؛ همانند: تأکید پیامبر اکرم (ص) بر مسئله امامت و ولایت، ماجرای فدک، هجوم و آتش زدن در خانه فاطمه زهرا (س) و ...

با بررسی‌های متعددی که تاکنون پیرامون این اثر انجام شده (نک: استادی، ۱۴۰۰ش: ق، ۱۳۳-۱۸۴)، به نظر می‌رسد که مشوش‌ترین اثر شیعی است که اکنون در دسترس است؛ و از جهات و ابعاد مختلفی دچار تغییرات و جعل شده است، که برخی از آنها در سه حوزه عبارتند از:

الف. تغییرات جزئی و کلی در متن کتاب: جدای از تفاوت مدل‌های نسخه‌های خطی کتاب منسوب به سلیم، که شامل ۷ حدیث تا ۴۸ حدیث هستند (نک: استادی، ۱۳۹۹ش: ت، ۱۴۷)؛ قابل توجه است که این مدل‌های هفت - هشت گانه نسخه‌های خطی، یک حدیث مشترک در میان خود ندارند که در تمامی مدل‌ها وجود داشته باشد. همچنین، به تصریح متن کتاب، مطالب کتاب شامل اضافات ابان بن ابی‌عیاش نیز می‌باشد (نک: استادی، ۱۴۰۱ش: ص، سراسرمتن)؛ و البته، اضافاتی از دیگران، که مشخص نیست توسط چه افراد یا گروه‌هایی به نسخه‌ها افزوده شده‌اند؛ همانند خطبه همام (نک: استادی، ۱۴۰۱ش: ب، ۱۱۳-۱۴۴). صرف‌نظر از این موارد، اضافاتی نیز میان تحریرهای نسخه‌های خطی یک مدل از این کتاب نیز وجود دارد؛ همانند جریان عمر و احراق بیت فاطمی (س) در برخی از نسخه‌های مدل الف از کتاب سلیم، که به عنوان نمونه در نسخه کهن از این مدل (مدل ۴ گروه ب) موجود نیست (نک: استادی، ۱۴۰۰ش: ی، ۳۰۳).

تأملاتی درباره هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او (کاظم استادی) ۵

ب. تغییر در نام مؤلف کتاب: مناقشاتی پیرامون هویت و وجود تاریخی شخصیت سلیم بن قیس مطرح می‌باشد (به عنوان نمونه نک: مدرسی، ۱۳۸۳ش: ۱۲۰)؛ اما نکته‌ای که قابل توجه است این که، چه سلیم بن قیس وجود خارجی داشته باشد و چه نداشته باشد، کتاب کنونی سلیم، اثری سرقتی است (نک: استادی، ۱۴۰۱ش: ز، سراسرمتن) و نمی‌تواند مؤلف آن صحابی حضرت امیر(ع) از قرن اول باشد. بنابراین نام مؤلف اثر جعلی است، و مؤلف کتاب ناشناس است؛ به عبارت دیگر، نام مؤلف کتاب، مستعار خواهد شد.

ج. تغییر در عنوان اثر: عنوان کتاب منسوب به سلیم، دقیقاً روشن نیست؛ چون نسخه خطی متقدمی نیز از این اثر وجود ندارد، پس اکنون نمی‌توان به راحتی مشخص نمود که نام اصلی این اثر در ابتداء ایجاد خود، چه بوده است. در هر صورت، اکنون برخی منابع این اثر را با عنوان «کتاب السقیفة» معرفی کرده‌اند (نک: زرکلی، ۱۹۸۰م: ۱۱۹/۳) و عده‌ای دیگر، با اسامی و نام‌های دیگری همانند: «اصل سلیم، صحیفه سلیم، کتاب سلیم، کتاب الحدیث سلیم، ابجد الشیعة، الفتن، کتاب فتن، وفاة النبی یا کتاب وفاة النبی(ص)، الامامة، کتاب امامت» (نک: سلیم، ۱۴۱۵ق: ۷۶/۱ به بعد).

۱.۱ بیان مسئله

آنچه برای پژوهشگران دوره جدید قابل توجه است، این نکته است که در دوره‌های متقدم، شاید به علت کمبود امکانات پژوهشی، یا به دلایل عقیدتی و نیز شاید با سهل انگاری، دقت قابل توجه و عمیقی نسبت به آثار مکتوب اسلامی صورت نمی‌گرفته است. به عبارت دیگر، رویکرد «بررسی آثار مکتوب حدیثی»، محدود بوده است، و به انواع حالات و جنبه‌های متعدد پیرامون یک اثر مکتوب، پرداخته نمی‌شده است؛ به این معنی که، بسیاری از عالمان دینی، درصدد توجه به همه جنبه‌های قابل بررسی، پیرامون یک اثر مکتوب نبوده‌اند.

هر اثر روایی و حدیثی را، حداقل از پنج جنبه می‌توان مورد ارزیابی و تجزیه و تحلیل قرار داد: ۱- بررسی هویت تاریخی مؤلف و نویسنده. ۲- بررسی انتساب اثر به مؤلف. ۳- بررسی اسناد احادیث و روایات. ۴- بررسی تحریف و تصحیف آثار حدیثی. ۵- بررسی محتوای اثر. در مجموع می‌توان از این انواع بررسی‌ها، با عنوان نقد درونی (محتوایی) و نقد بیرونی (شکلی) یاد کرد.

با توجه به مطالبی که گذشت، و از آنجایی که کتاب منسوب به سلیم بن قیس، یک کتاب حدیثی متقدم است، لازم می‌باشد تا تمامی ابعادی که سرفصل‌های آنها اشاره شد، پیرامون این کتاب نیز مورد پژوهش و بررسی قرار گیرند؛ که یکی از این بررسی‌ها، پژوهش دربارهٔ هویت تاریخی و وضعیت شخصی سلیم بن قیس است.

به این معنی که وقتی می‌گوییم شخصی، مثلاً کاظم نام، کتابی حدیثی یا تاریخی در قرن اول و بی واسطه، پیرامون وقایع صدر اسلام نگاشته است؛ پیش‌فرض‌های متعددی را دربارهٔ این گزاره، بدیهی فرض نموده‌ایم؛ همانند: «وجود واقعی روایتگر»، «حضور و تعاملات راوی در وقایع همزمان حیاتش»، «سواد نوشتن داشتن روایتگر» و همچنین، «اقدام به نگارش نمودن راوی». این در صورتی است که این پیش‌فرض‌ها، الزاماً بدیهی نیستند، و ضروری است که پیرامون آنها تأملات و شواهد دقیقی ارائه شود.

بنابراین، بررسی وضعیت شخصیتی سلیم بن قیس و شرح زندگانی او، و از همه مهم‌تر، چگونگی هویت تاریخی سلیم، می‌تواند چشم‌انداز قابل توجهی برای بهره‌برداری از محتوای «کلامی، تاریخی، اخلاقی» روایات و کتاب منسوب به وی و بررسی آنها، پیش‌روی ما قرار دهد. بر همین اساس، لازم است برای برخی از ابعاد شخصیتی و زندگانی سلیم، همانند: «۱. چگونگی وجود و هویت تاریخی سلیم. ۲. جغرافیای زندگی سلیم. ۳. وضعیت صحابی یا تابعی بودن سلیم. ۴. تعاملات و مواجهات سلیم با رویدادها. ۵. وضعیت سواد و کتابت سلیم. ۶. وضعیت انتقال آثار سلیم و این‌همانی آن» تأملاتی و سؤالاتی مطرح شود، تا ابعاد ابهامی شخصیت سلیم و کتاب وی، مورد پژوهش‌های جدیدتر و دقیق‌تری قرار گیرند.

۲.۱ پیشینه

پیرامون سلیم و کتاب منسوب به او، تحقیقات متعددی، پیش‌تر انجام شده است؛ و مأخذشناسی نیز پیرامون این موضوع با معرفی حدود پنجاه عنوان اثر وجود دارد (استادی، ۱۴۰۰ش، ق: ۱۳۳-۱۸۴). اما چند مقاله و اثر، به ابعادی از مسائل هویت‌یابی نویسنده کتاب سلیم پرداخته‌اند؛ همانند: ۱- جلالی، عبدالمهدی، پژوهشی درباره سلیم بن قیس هلالی، مطالعات اسلامی، ش ۶۰، ۱۳۸۲ش. ۲- الهی خراسانی، علی، تقدیمی بر مقاله «پژوهشی درباره سلیم بن قیس هلالی»، علوم حدیث، پاییز ۱۳۸۳ - شماره ۳۳. ۳- بابایی آریا، علی، در جستجوی سلیم بن قیس هلالی، مطالعات اسلامی، تابستان ۱۳۸۵ - شماره ۷۲. ۴- ملکی معاف، اسلام، مؤلف کتاب اسرار آل محمد (ص) بر ترازوی نقد، مطالعات قرآن و حدیث، شماره ۲،

تأملاتی درباره هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او (کاظم استادی) ۷

بهار ۱۳۸۷ش. ۵- غروی نائینی، نهله، نگاهی به جایگاه سلیم بن قیس در کتابهای حدیثی و رجال، پژوهش‌های تعلیم و تربیت اسلامی، پاییز ۱۳۸۶ - شماره ۱. ۶- قلیچ، رسول، بررسی دیدگاه عالمان شیعه درباره کتاب سلیم ابن قیس، پایان‌نامه ارشد، دانشگاه ادیان، ۱۳۹۰ش. ۷- گلیو، رابرت، هرمنوتیک اولیه شیعی و تعیین تاریخ کتاب سلیم بن قیس، (ترجمه محمد حقانی فضل)، دارالحدیث، قم، چاپ دوم ۱۳۹۶ش. ۸- یحیی، علی، سلیم بن قیس در کتب سته، دستویس، احتمالاً ۱۳۹۷ش. ۹- قندهاری، محمد، بازشناسی هویت تاریخی سلیم بن قیس هلالی، پایان‌نامه دکتری، دانشگاه تهران پردیس فارابی (قم)، ۱۳۹۸ش. ۱۰- استادی، کاظم، بازشناسی مؤلف و قدمت تاریخی کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس، مطالعات ایرانی اسلامی، ۱۱، د ۳، پاییز ۱۴۰۰ش.

این مقالات و پژوهش‌ها را می‌توان در سه گروه، دسته‌بندی نمود: یکم. برخی از نویسندگان به بررسی منابع تاریخی یا رجالی پرداخته‌اند، تا به وسیله اطلاعات به دست آمده از آنها، این نظریه را ترویج نمایند که شخصیت سلیم بن قیس جدای از کتاب منسوب به او، شخصیتی شناخته شده نیست و وی از نظر تاریخی و در منابع تاریخی، شخصیتی مفقود یا موهوم است (به عنوان نمونه نک: جلالی، ۱۳۸۲ش: سراسرمتن). دوم. دسته دیگر، تلاش نموده‌اند تا به نقد نظریه قبل پرداخته، و با ارایه برخی از شواهد جنبی، نتایج به دست آمده توسط گروه قبل را کم‌رنگ نماید (به عنوان نمونه نک: الهی خراسانی، ۱۳۸۳ش: سراسرمتن). سوم. این دسته، به نوعی با پذیرش این نکته که وضعیت شخصیت سلیم بن قیس با این عنوان و نام، در منابع تاریخی و حدیثی مفقود است، درصدد برآمده‌اند که هویت و شخصیت سلیم را با نام و عنوان یک شخصیت دیگر تاریخی، تطبیق نمایند؛ تا مشکل نبوده اطلاعات از شخصیت سلیم در منابع حدیثی و تاریخی، مرتفع گردد؛ به عنوان نمونه گفته‌اند که سلیم بن قیس، همان قیس بن سعد بن عبادۀ خزرجی (م ۶۰ق) یا سلیمان بن قیس یشکری می‌باشد (به عنوان نمونه نک: یحیی، ۱۳۹۷ش: سراسرمتن).

در مقاله حاضر، جدای از آن که، نکاتی قابل توجه پیرامون هویت سلیم طرح می‌شود؛ مسائل و ابهاماتی که در تطبیق شخصیت سلیم بن قیس با دیگر شخصیت‌های تاریخی وجود دارد، مورد تأمل و بررسی قرار می‌گیرد تا کسانی که تمایل به تطبیق دیگر شخصیت‌های تاریخی برای هویت‌بخشی به نام و عنوان سلیم بن قیس هستند، این ابهامات و سؤالات را نیز در نظر گرفته و پاسخگوی آنها شوند.

اکنون با توجه به این پیشینه و نیز طرح مسأله‌ای که پیش‌تر گذشت، به طرح مسائل و تأملاتی دربارهٔ هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او، با این ترتیب می‌پردازیم:

۲. سلیم بن قیس شخصیتی تاریخی یا خیالی

هنگامی که می‌گوییم «سلیم بن قیس نامی، کتابی در قرن اول دربارهٔ برخی وقایع صدر اسلام نگاشته است» این پیش‌فرض را بدیهی فرض نموده‌ایم که سلیم بن قیس، شخصیتی غیرخیالی و واقعی است؛ که در قرن اول و همزمان برخی وقایع صدر اسلام زندگی می‌کرده است. اکنون لازم است این پیش‌فرض مورد دقت نظر بیشتر قرار گیرد.

وقتی نام شخصیتی در نوشته‌ای متقدم، به عنوان مؤلف یا بخشی از محتوی اثر، درج شده است؛ دو حالت پیش روی ما است: یک. داده‌هایی تاریخی و باستانشناسی از وجود و زندگی آن شخصیت، در غیر از آن نوشته نیز وجود دارند. دو. داده‌ای جدای از متن همان نوشته، دستیاب نیست. به عنوان مثال، اگر نام حضرت عیسی (ع) یا حضرت محمد (ص) و نیز برخی اطلاعات پیرامون زندگی ایشان در عهد عتیق یا کتاب قرآن آمده است؛ صرف‌نظر از این متون، ما می‌توانیم در آثار و منابع تاریخی و نیز داده‌های باستانشناسی، ردپایی از وجود، هویت تاریخی و زندگانی عیسی (ع) و محمد (ص) ارائه نماییم. بنابراین، وجود و هویت تاریخی حضرت عیسی (ع) و حضرت محمد (ص) الزاماً منوط به داده‌های عهدین و قرآن نیست، بلکه مستقل از آنها، ایشان وجود تاریخی و هویت شخصی دارند.

پیرامون سلیم بن قیس نیز همین تأملات و دقت‌نظرها را می‌توان مطرح نمود.

۱.۲ وضعیت وجود خارجی سلیم

اولین سؤال مهمی که لازم است دربارهٔ شخصیت سلیم پی‌جویی شود این پرسش است که: آیا دربارهٔ وجود و هویت تاریخی سلیم بن قیس، داده‌های تاریخی و اطلاعات باستان‌شناسی، جدای از خود روایات و کتاب منسوب به او، دستیاب است؟ و آیا می‌توان ردی از سلیم بن قیس در منابع تاریخی و مانند آن یافت؟

با جستجوی‌های فراوان، روشن می‌شود که جدای از کتاب و روایات منسوب به سلیم، وجود و هویت تاریخی شخصیت سلیم بن قیس، دستیاب نیست؛ و، صرف‌نظر از کتاب سلیم،

تأملاتی دربارهٔ هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او (کاظم استادی) ۹

هیچ منبعی متقدمی به شرح زندگانی و وجود تاریخی وی، اشاره نکرده است (برای اطلاع بیشتر از این وضعیت وی، نک: جلالی، ۱۳۸۲ش: ۸۹ تا ۱۲۶). به عبارت دیگر، سلیم بن قیس هلالی، جدای از اطلاعات موجود در خود کتاب سلیم و روایات منسوب به او، وجود خارجی ندارد.

از گذشته دور تا کنون نیز، افرادی به موهوم بودن شخصیت سلیم اشاره کرده‌اند؛ به عنوان نمونه، ابن غضائری (متوفی قبل از ۴۵۰ق) در ذکر نام سلیم بن قیس ضمن موضوع دانستن کتاب (نک: ابن غضائری، ۱۴۲۲ق: ۳۶، ۶۳، ۱۱۹) نوشته است: «و کان أصحابنا یقولون: إن سلیم لا یرف، و لا ذکر فی خبر» (نک: ابن غضائری، ۱۴۲۲ق: ۶۳). همچنین، ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه در یادکرد کتاب سلیم نوشته است «علی أئی قد سمعت من بعضهم من یذکر أن هذا الاسم علی غیر مسمی و أنه لم یکن فی الدنیا أحد یرف بسلیم بن قیس الهلالی» (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ق: ۲۱۷/۱۲).

۲.۲ برخی ابهامات و اشکالات پیش‌رو

با توجه به وضعیت مبهم وجود و عدم هویت تاریخی سلیم بن قیس، چند فرضیه قابل بررسی است: الف. شخصیت سلیم را نامی جعلی و شخصیتی غیر واقعی فرض نماییم؛ که اساساً هیچ گاه وجود خارجی نداشته است. به این معنی که، کتاب یا روایاتی توسط افرادی، با این نام جعل شده است. ب. عنوان سلیم بن قیس را، نامی مستعار فرض کنیم که ساخته خود شخصیت راوی و نویسنده یا اشخاص دیگری است، برای در امان بودن از عواقب طرح مطالبی خاص و ویژه. ج. نام سلیم بن قیس، عنوان شخصیتی واقعی، ولی تحریف یافته است؛ که کاتبان نسخ خطی، نام وی را تصحیف یافته یا اساساً متفاوت و اشتباه درج و ثبت نموده‌اند.

مثلاً به این که، نام «سلیم بن قیس الحضرمی» یا «سلیم بن قیس حنظلی» یا «سلیم بن قیس الشامی» یا اسامی مشابه دیگری از قرون دوم تا سوم هجری، به عنوان شخصیتی از قرن اول، تحریف یافته‌اند، و بر ساخته روایاتی بر این نام گشته است؛ یا حتی ممکن است کتابی توسط شخصی تألیف گشته و حاوی روایاتی بوده است، که روایت اول آن از راوی سلیم نامی بوده، که در نسخه برداری‌های بعدی، کل کتاب و روایات داخل آن تماماً به نام سلیم ثبت گشته‌اند.

برخی از اسامی سلیم و مشابه آن، در منابع روایی و تاریخی عبارتند از:

نام کامل	نام
سالم بن قیس العامری	سالم بن قیس
سلم بن قیس	سلم بن قیس
سلم بن قیس علوی ازدی	سلم بن قیس
سلمان بن قیس	سلمان بن قیس
سلمان بن قیس البشکری البصری	سلمان بن قیس
سلمان بن هلال الکوفی	سلمان بن هلال
سلمة بن قیس	سلمة بن قیس
سلمة بن قیس الاشجعی	سلمة بن قیس
سلمة بن قیس الهلالی	سلمة بن قیس
سلیم الشامی	سلیم الشامی
سلیم بن قیس تمیمی	سلیم بن قیس
سلیم بن قیس الحضرمی	سلیم بن قیس
سلیم بن قیس حنظلی	سلیم بن قیس
سلیم بن قیس الشامی	سلیم بن قیس
سلیم بن قیس النجاری	سلیم بن قیس
سلیم بن قیس بن لوزان	سلیم بن قیس
سلیم بن قیس العامری الکوفی	سلیم بن قیس
سلیم بن قیس العامری الهلالی	سلیم بن قیس
سلیم بن قیس الکوفی	سلیم بن قیس
سلیم بن قیس الهلالی	سلیم بن قیس
سلیم بن قیس هلالی عامری کوفی	سلیم بن قیس
سلیم بن قیس الهلالی الکوفی	سلیم بن قیس
سلیمان بن قیس	سلیمان بن قیس
سلیمان بن قیس العامری	سلیمان بن قیس
سلیمان بن قیس یشکری	سلیمان بن قیس
سلیمان بن قیس یشکری بصری	سلیمان بن قیس
سلیمان بن هلال الکوفی	سلیمان بن هلال
عباد بن قیس	عباد بن قیس

تأملاتی دربارهٔ هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او (کاظم استادی) ۱۱

نام کامل	نام	
عباد بن قیس الزرقی	عباد بن قیس	
قیس بن سلمه	قیس بن سلمه	
قیس بن سلیم	قیس بن سلیم	
قیس بن عباد البصری	قیس بن عباد	
قیس بن عباد البکری	قیس بن عباد	
قیس بن عباد شیبانی	قیس بن عباد	
قیس بن عباد	قیس بن عباد	
قیس بن عباد القسی	قیس بن عباد	
قیس بن عباد (عبید)	قیس بن عباد	
قیس بن عبد ربه	قیس بن عبد	
قیس بن سعد بن عباده	قیس بن عباده	
مسلم بن قیس الهلالی	مسلم بن قیس	

در هر صورت، اگر نخواهیم شخصیت سلیم را جعلی و غیر واقعی فرض کنیم، در دو فرض دیگر (ب، ج)، پشتیبانی و ارایه شواهد و دلایلی بر مستعار بودن نام سلیم برای یک شخصیت واقعی تاریخی یا تحریف نام یافته او، کار بسیار مشکل و بلکه بعیدی است؛ زیرا اکنون، هر چه اطلاعات از سلیم بن قیس در دسترس است، داده‌های روایات و کتاب منسوب به خود او است؛ که در واقع، نوعی از خودگزارشی است که فقط خودش از ماهیت و وجود خودش اطلاع دارد یا خبر می‌دهد. به عبارت دیگر، از یک سو، روایات منسوب به سلیم در منابع نخستین، اندک هستند و حجم اطلاعات شخصیتی حاصل از آنها، بسیار ناچیز است؛ و از سوی دیگر، نسخه‌های موجود از کتاب‌های سلیم، بسیار مشوش و با مدل‌های بسیار متفاوت هستند^۱، که به راحتی نمی‌توان تشخیص داد که هسته اصلی و متقدم این کتاب کدام است، و معلوم نیست کدام محتوی از این مدل کتاب‌ها، اصلی و اصیل می‌باشد؛ تا بر اساس همان محتوی اصیل و هسته اصلی، بتوانیم شخصیت تاریخی دیگری (همانند سلیمان بن قیس یشکری یا قیس بن عباده) را با مشخصات مشابه و روایات هم‌سو از آنها، برای تبیین شخصیت صاحب کتاب کنونی سلیم و روایات وی و هویت‌بخشی به مؤلف آن، مطابقت نماییم.

در این میان، برخی تلاش نموده‌اند تا با استفاده از داده‌های روایات نسخه چاپی (که حاوی تجمیع روایات نسخ متفاوت و ناهمخوان کتاب‌های منسوب به سلیم است) و همین

نسخ خطی مشوش (که یک روایت مشترک ندارند)، و ارائه برخی شواهد بیرونی هماهنگ با این روایاتِ مخدوش، افرادی را به عنوان شخصیت واقعی سلیم بن قیس، تطبیق نمایند.^۲ به نظر می‌رسد که این تطبیقات، از برخی جهات منطقی، می‌تواند غیرقابل قبول باشند. به این مثال توجه کنیم: شهرام تماسی، نامی است که وجود خارجی ندارد. حال اگر شخصی ناشناس، مجموعه‌ای از روایات مشابه ساختار روایات ابوذر غفاری جعل نماید و آنها را با نام شهرام تماسی مکتوب و ارائه نماید. پژوهشگران قرون بعد، منطقی‌نمی‌توانند از بررسی شواهد تطبیقی ساختار روایات جعلی شهرام تماسی با روایات ابوذر غفاری، این نتیجه را اتخاذ نمایند که شخصیت شهرام تماسی، همان ابوذر غفاری صحابی پیامبر(ص) است؛ و بنابراین، شهرام تماسی، وجود خارجی و هویت تاریخی دارد و موهوم نیست.

۳. احوال و مناسبات سلیم در زیستگاه‌های گوناگون

هنگامی که می‌گوییم «سلیم بن قیس نامی، درباره برخی وقایع صدر اسلام به صورت مستقیم گزارش نموده است»، این پیش‌فرض را بدیهی فرض نموده‌ایم که سلیم در منطقه جزیره العرب و عراق و مانند آن، زندگی می‌کرده است و شاهد مستقیم یا با واسطه رویدادهای آن دوران بوده است؛ پس اگر مشخص شود راوی و نویسنده کتاب مثلاً در چین متولد شده و زندگی کرده است، به این معنی می‌باشد که وی نمی‌توانسته گزارش‌های مستقیم و یا با یک واسطه از صدر اسلام را، در کتاب خود منعکس نماید.

محتوای بسیاری از روایات سلیم، مخصوصاً روایات موجود در کتاب‌های منسوب به وی، حاکی از آن است که سلیم ناظر مستقیم وقایع اسلامی زیاد، و حتی شرکت‌کننده در برخی رویدادهای صدر اسلام بوده است. این وضعیت ویژه او، پژوهشگران را بر آن می‌دارد تا نسبت به جغرافیای زندگی و زیست‌گاه سلیم بن قیس، حساس و دقیق شوند؛ تا بر این اساس، بررسی نمایند که آیا محتوای روایات منقول از سلیم بن قیس، می‌تواند واقعیت تاریخی (به نسبت جغرافیای زندگی او) داشته باشند؟ یا ابهاماتی در تطابق این رویدادها پیش چشم ما قرار می‌گیرند؟

تأملاتی دربارهٔ هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او (کاظم استادی) ۱۳

۱.۳ تولد و جغرافیای زندگی و سفرهای سلیم

طبق برخی از اطلاعات روایات کنونی کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس، وی در اوایل سال ۳۷ هجری، یعنی در لیلۃ الہریر از جنگ صفین، چهل سال داشته است؛ بنابراین، وی حدود سال ۳ قبل از هجرت و ظاهراً در کوفه به دنیا آمده است.

همچنین بر اساس داده‌های دیگر در داستان‌های روایات سلیم در نسخه‌های کنونی، وی در حدود ۲۴ سالگی برای حج به مکه رفته است؛ و دوباره به مدینه بازگشته. سفری نیز به ریذہ داشته است؛ که معلوم نیست سر راه سفر دیگری بوده است یا مستقل انجام شده است. در سال ۳۵ هجری، با خلافت حضرت علی (ع) از مدینه به کوفه و از آنجا به مدائن؛ این سفر نیز مشخص نیست که مستقل انجام شده یا بر سر راه سفر دیگری بوده است، و سپس به صفین مسافرت نموده و پس از آن، در کوفه سکنی گزیده است. در سفر دیگری حدود سال ۵۰ قمری، به مدینه رفته؛ و همراه معاویه به مکه عزیمت کرده است؛ و از مکه به کوفه بازگشته است. از کوفه، سفری نیز به بصره داشته است. این سفر نیز مشخص نیست که مستقل انجام شده یا بر سر راه سفر دیگری بوده است؛ و نهایتاً سال ۷۵ قمری از کوفه به نوبندجان فارس گریخته و در آنجا درگذشته است (نک: سلیم بن قیس، ۱۳۹۷ش: ۱۷ - ۲۷؛ استادی، ۱۳۹۹ش: ۳۳، جدول گاهشمار زندگی).

بنابراین، طبق گزارش‌های سلیم در کتابش، وی حداقل به حدود ده شهر و منطقه مهم یا تاریخی، سفر داشته است. وی حداقل سه بار به شهر مدینه وارد شده؛ و دو بار به مکه مشرف شده است. همچنین به شهرها و مناطقی، مدائن، بصره، نوبندجان، ریذہ و صفین مسافرت نموده است.

۲.۳ سال‌شمار زندگانی فرضی سلیم بن قیس

برخی از وقایع و رخداد‌های زندگی سلیم بن قیس بر اساس داده‌های روایات کتاب کنونی سلیم (نک: استادی، ۱۴۰۰ش: الف، ۳۳-۳۸) عبارتند از:

۱۴ جستارهای تاریخی، سال ۱۴، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

سال	ماه	روز	هفته	واقعه	سن سلیم
۳-	-	-	-	تولد سلیم بن قیس در منطقه کوفه (بر اساس ۴۰ سالگی صفین)	۰
۱۱	صفر	۲۸	۲	رحلت پیامبر(ص) (قول علماء شیعه)	۱۴
۱۱	ربیع الاول	13	2	تشکیل جلسه در سقیفه بنی ساعده توسط انصار، برای تعیین خلیفه	۱۴
۱۳	جمادی الثانی	23	4	آغاز خلافت عمر بن خطاب (در سن ۵۰ یا ۵۳ سالگی)	۱۶
۱۶	-	-	-	استانداری سلمان فارسی بر مدائن، و سفر وی به آنجا تا آخر عمر	۱۹
-	-	-	-	تاریخ ورود سلیم به مدینه نامعلوم است و اطلاعی از آن موجود نیست	-
-	-	-	-	گزارش نویس سلیم از وقایع خلافت عمر بن خطاب	-
24	محرم	4	0	خلافت عثمان بن عفان (در سن ۷۰ سالگی)	۲۷
24	-	-	-	سلیم از اصحاب خاص حضرت علی (ع) بوده است	۲۷
۲۴	-	-	-	سفر حج سلیم به همراه ابوذر به مکه	۲۷
-	-	-	-	بازگشت سلیم به مدینه و حضور تا ۳۴ هجری	-
۳۴	-	-	-	دیدار سلیم با ابوذر در منطقه ربه (تبعیدگاه ابوذر)	۳۷
۳۴	-	-	-	خروج حضرت علی(ع) از مدینه، به پنیع در ۱۶۵ کیلومتری مدینه	۳۷
۳۵	ذی الحجه	۱۹	0	خلافت حضرت علی (ع) در سن ۵۸ سالگی	۳۸
۳۵	-	-	-	سلیم عضو «شرطة الخمیس» = فدائیان امیرالمؤمنین(ع)	۳۸
۳۶	ربیع الثانی	۲۹	3	عزیمت علی(ع) از مدینه به نزدیک بصره	۳۹
۳۶	جمادی الاول	۱۵	۵	جنگ جمل و حضور سلیم در جنگ	۳۹
۳۶	رجب	۱۲	4	سلیم به همراه امیرالمؤمنین(ع) از بصره به کوفه آمد	۳۹
۳۶	-	-	-	درگذشت سلمان فارسی در شهر مدائن	۳۹
۳۶	رجب	-	-	تأسیس حکومت حضرت علی(ع) در کوفه	۳۹
۳۶	-	-	-	سکنی گزیدن سلیم در شهر کوفه	۳۹
۳۶	شوال	۵	2	حرکت سپاه علی به سوی شام؛ و حضور سلیم در جنگ بمدت ۷ ماه	۳۹
۳۶	-	-	-	دیدار سلیم با حذیفه یمان در مدائن	۳۹
۳۷	صفر	۱	۴	آغاز رسمی جنگ صفین	۴۰
۳۷	صفر	۱۰	ج	لیلة الهرب، به نیزه کردن قرآن و درخواست حکمیت قرآن	۴۰
۳۷	ربیع الاول	-	-	بازگشت امام علی(ع) به کوفه	۴۰
۳۸	صفر	-	-	جنگ علی(ع) با خوارج در نهران، و حضور سلیم در جنگ	۴۰
۳۸	شعبان	۵	-	تولد امام سجاده(ع) در مدینه یا کوفه	۴۰
۳۸	اواخر سال	-	-	دیدار سلیم با امام سجاده(ع) در شیرخوارگی	۴۰
۴۰	رمضان	۱۸	2	نگارش وصیت نامه حضرت علی(ع) توسط سلیم بن نیس	۴۳
۴۰	رمضان	۱۹	3	شهادت حضرت علی(ع) در کوفه	۴۳
۴۰	رمضان	۲۰	4	خلافت امام حسن(ع) در کوفه (در سن ۳۷ سالگی)	۴۳

تأملاتی دربارهٔ هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او (کاظم استادی) ۱۵

سال	ماه	روز	هفته	واقعه	سن سلیم
۴۰	به بعد	-	-	سلیم از اصحاب امام حسن (ع) بوده است	۴۳
۴۱	ربیع الاول	۲۵	۵	صلح امام حسن (ع) (در برخی منابع جمادی الاولی ذکر شده)	۴۴
۴۱	ربیع الاول؟	۲۸	۱	بازگشت امام حسن (ع) به مدینه	۴۴
۵۰	-	-	-	هجرت سلیم از کوفه به مدینه	۵۳
۵۰	-	-	-	سفر سلیم به همراه معاویه از مدینه به مکه	۵۳
۵۰	صفر	۲۸	۴	شهادت امام حسن (ع) (در برخی منابع ۸ صفر یا ربیع الاول ذکر شده)	۵۳
۵۰	به بعد	-	-	سلیم از اصحاب امام حسین (ع) بوده است	۵۳
۵۶	-	-	-	استنساخ نامه سزای معاویه توسط سلیم، احتمالاً در بصره	۵۹
۵۶	-	-	-	سفر معاویه به حجاز، جهت بیعت‌گیری برای یزید	۵۹
۵۸	-	-	-	حضور سلیم در خطابه امام حسین (ع) در منا، علیه معاویه	۶۱
۶۰	نیمه رجب	-	-	خلافت یزید بن معاویه	۶۳
۶۰	رجب	۲۸	-	خروج امام حسین (ع) از مدینه به مکه	-
۶۱	محرم	۱۰	ج	شهادت امام حسین (ع)	۶۴
۶۱	به بعد	-	-	سلیم از اصحاب امام سجاد (ع) بوده است	۶۴
۶۲	حدوداً	-	-	تولد ابان بن ابی عیاش بصری، در ایران یا بصره (راوی کتاب سلیم)	۶۵
۶۳	ذی الحجه	۲	۱	واقعه حره، (که مردم مدینه علیه امویان شورش کردند) یا آخر ذیحجه	۶۶
۶۴	ربیع الاول	۱۶	۵	خلافت مروان بن حکم	۶۷
۶۵	ربیع الاول	۵	۵	قیام تواین در خونخواهی امام حسین (ع)	۶۸
۶۶	ربیع الاول	۱۲	۳	قیام مختار	۶۹
۷۵	رجب یا رمضان	-	-	حجاج بن یوسف ثقفی از طرف عبدالملک بن مروان حاکم عراق شد	۷۸
۷۵	-	-	-	سلیم از عراق، به سمت سرزمین فارس ایران فرار کرد	۷۸
۷۶	-	-	-	نبرد حجاج با خوارج؛ و پیروزی بر خوارج پس از یکسال	۷۹
۷۶	-	-	-	ارتباط سلیم با ابان بن ابی عیاش در ایران، در سن ۱۴ سالگی ابان	۷۹
۷۶	-	-	-	درگذشت سلیم در شهر نوبندجان فارس ایران (نقل اول)	۷۹
۷۷	-	-	-	تغییر زبان و خط پهلوی مردم عراق به زبان عربی توسط حجاج ثقفی	-
۷۷	-	-	-	دیدار ابان بن ابی عیاش ۱۵ ساله با حنش بن معتمر	-
۷۷	-	-	-	دیدار ابان ۱۵ ساله با حسن بصری (تأییدکنندهٔ احادیث ابان از سلیم)	-
۷۷	-	-	-	سفر حج اول ابان ۱۵ ساله یا حداکثر ۲۰ ساله	-
۷۷	-	-	-	دیدار ابان ۱۵ ساله (یا حداکثر ۲۰ ساله) با امام سجاد (ع) در مدینه	-
۷۷	-	-	-	دیدار ابان نوجوان با ابوالطفیل و عمر بن ابی سلمه در مدینه	-
۸۳	-	-	-	درگذشت عمر بن ابی سلمه (تأیید کنند احادیث ابان از سلیم)	-
۹۰	-	-	-	درگذشت سلیم در شهر نوبندجان فارس ایران (نقل دوم)	۹۳

۳.۳ برخی ابهامات و اشکالات پیش‌رو

الف. اگر محل تولد و زندگی اولیه سلیم بن قیس تا جوانی وی در کوفه یا حوالی آن باشد، که ظاهراً از لقب‌اش این گونه است؛ لازم است نحوهٔ مسلمان شدن وی و مهاجرت او به مدینه، روشن گردد. زیرا با توجه به این که، مسلمانان تازه در سال ۱۴ هجری به عراق حمله کرده و آنجا را فتح نموده‌اند، و همچنین به سال ۱۷ هجری، شهر کوفه به‌منظور برپایی یک پادگان نظامی برای پیگیری فتوحات داخل ایران ساخته شده است، به نظر می‌رسد که در همین دوران، برخی از مردمان عراق و کوفه، و البته به مرور و با اجبار یا اختیار، مسلمان گشته‌اند؛ بنابراین، وضعیت ۱۷ تا ۲۰ سال ابتدایی زندگی سلیم بن قیس و نیز چگونگی ورود او به شهر مدینه و آغاز روایتگری‌اش، بر ما روشن نیست.

ب. با محاسبه مقدار مسیر مسافرت‌های سلیم بن قیس و نیز مناطق گذر کردل او، به نظر می‌رسد که سلیم حداقل ده هزار کیلومتر راه طی کرده؛ و حداقل در حدود ۳۳۰ منزل بین راهی، اطراق داشته است (نک: استادی، ۱۴۰۰ش: الف، ۳۹-۴۱)؛ اما با اینکه همیشه دست به قلم و دوات بوده است؛ ولی در کتابش از این مناطق، مطلبی یاد نکرده است؛ و نشانه‌ها و قرائن پیرامون آنها نیز، در کتابش موجود نمی‌باشد. اکنون، مشخص نیست که چرا سلیم نویسنده و محقق، پیرامون این گسترهٔ سفرهای خود، فقط به مناطق و مطالب بسیار اندک و محدود، بسنده نموده است؟

همچنین، بر اساس اطلاعات موجود در روایات کتاب‌های سلیم، و از قرائن سفرها و مسیرهای پیموده شده وی در راستای فضای همین کتاب‌ها، بر می‌آید که سلیم بن قیس به مناطق کربلا، غدیرخم نیز سفر داشته است (نک: همان، ۴۰)؛ ولی هیچ گونه گزارش یا مطلبی دربارهٔ این مناطق در کتابش و روایات منسوب به وی، وجود ندارد.

ج. سؤال بسیار مهمی که پیرامون سفرهای و جغرافیای زندگی سلیم بن قیس قابل طرح می‌باشد این است که، چرا نام و نشان شخصیتی به این فعالی، که در مکان‌ها و وقایع متعددی حضور پر رنگ داشته است، در دیگر منابع تاریخی و یا منقولات اصحاب اهل‌بیت (ع) و شخصیت‌های تاریخی، وجود ندارد؛ و هیچ کسی از هویت سلیم و حضور وی در رویدادهای مختلف و مواقع جغرافیایی، ذکری به میان نیاورده است؟

به عنوان نمونه، کتاب‌های تاریخی متعددی به جنگ جمل پرداخته‌اند، اما همگی این منابع متقدم، از سلیم بن قیس (که بنابر گزارشات کتاب کنونی سلیم در این جنگ حضور داشته و وقایع آن را گزارش کرده)، ذکری به میان نیاورده‌اند؛ به عنوان شیخ مفید در بخش دوم کتاب

تأملاتی دربارهٔ هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او (کاظم استادی) ۱۷

حجیم الجمل خود، تاریخ جنگ جمل را از لحظه شروع تا پایان جنگ گزارش نموده است؛ حتی وی گروهی از یاران علی (ع) را مکرراً نام برده است (نک: مفید، ۱۴۱۳ق: سراسرمتن)^۳، اما هیچ اشاره، نقل و مطلبی از شخصیت سلیم و نیز کتاب وی در کتاب الجمل نموده است. اینکه در کتاب جمل شیخ مفید، نه نامی از «سلیم» و «نقلی از سلیم و یا کتاب او» وجود ندارد؛ از دو منظر بسیار مهم است: ۱- طبق مطالب کتاب کنونی سلیم، سلیم بن قیس در جنگ جمل حضور داشته و به ادعای برخی، از یاران نزدیک حضرت علی (ع) و عضو گروه «شرطه الخمیس» یا همان «فدائیان امیرالمؤمنین (ع)» بوده است (نک: سلیم، ۱۳۹۷ش: مقدمه). بنابراین وقتی شیخ مفید از یاران حضرت علی در جنگ جمل یاد می‌کند، این سؤال مطرح می‌شود که چرا نشانی از سلیم (صحابی نزدیک حضرت امیر) در بین این یاران وجود ندارد. ۲- سلیم بن قیس گزارش گر جنگ جمل نیز می‌باشد (به عنوان نمونه نک: سلیم، ۱۳۹۷ش: ۴۹۵-۴۹۷)؛ اما شیخ مفید مطلبی از گزارشات وی در تحقیقات خود نیاورده است.

با این وضعیت و با توصیفات که از ابهامات هویت تاریخی سلیم، پیش‌تر گذشت، اگر نام سلیم بن قیس را برای «تصحیح وضعیت هویت تاریخی» وی، نامی مستعار و یا تصحیف یافته همانند سلیمان بن قیس یشکری، فرض کنیم، آیا این نام جایگزین یا شخصیت‌های تاریخی جایگزین دیگری همانند آن را، می‌توان با این مشخصات داستانی و شرح زندگی یافت، که با داده‌ها و اطلاعات دیگر کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم مطابقت داشته باشند؟

۴. وضعیت صحابی یا تابعی بودن سلیم

بر اساس اطلاعات کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس، وی در زمان رحلت پیامبر (ص) حدود ۱۴ سال سن داشته است (نک: سلیم، ۱۳۹۷ش: حدیث ۳۴)؛^۴ و چون ظاهراً در مدینه نبوده است، بنابراین نمی‌توانسته صحابی رسول خدا بوده باشد. همچنین، گزارش مستقیمی نیز از سلیم پیرامون دیدار یا گفتگو یا نقل رویداد از پیامبر (ص)، وجود ندارد؛ و این وضعیت نیز، نظریه صحابی نبودن سلیم بن قیس را پشتیبانی می‌نماید.

اکنون لازم است وضعیت تابعی بودن سلیم و نیز صحابی اهل بیت (ع) بودن او، مورد نظر قرار گیرد. به این معنی که اگر مشخص شود سلیم بن قیس، مراودات و تعاملاتی با اصحاب پیامبر (ص) نداشته است؛ گزارش‌های وی در روایات و کتابش، محل اشکال و تأمل خواهند بود.

۱.۴ سلیم بن قیس و اصحاب پیامبر(ص)

وضعیت تابعی بودن سلیم را در چند عنوان می‌توان پی‌جویی نمود:

۱.۱.۴ اصحاب ویژه پیامبر(ص)

جدای از برخی گزارش‌های مستقیم سلیم از وقایع و رویدادهای صدر اسلام، بیشترین حجم نقل روایات سلیم، از چهار صحابی پیامبر(ص)، یعنی سلمان، ابوذر، مقداد و ابن عباس، می‌باشد (نک: سلیم، ۱۳۹۷ش: سراسرمتن). به عنوان نمونه، سلیم با سلمان فارسی، رابطه‌ای دوستانه و صمیمانه دارد؛ و در ملاقات با سلمان، مسایل متنوعی را پرسیده و پاسخ سلمان را «حفظ، گزارش و ثبت» نموده است.

حال با توجه به تمامی فعالیت‌های گزارش‌گونه سلیم در کتابش، این سؤال قابل توجه است که چرا وی، تنها با چند صحابی مذکور، ارتباط داشته است؟ در حالیکه او با توجه به مرادات و نیز سفرهایی متعددش، می‌توانسته با تعداد زیادی از اصحاب دیگر پیامبر(ص) نیز ملاقات و نشست و برخاست داشته باشد! این وضعیت انحصاری در نقل روایات منقول از سلیم، این نکته را می‌رساند که جاعل یا جاعلین احتمالی کتاب منسوب به سلیم، در همان فضای مشخصی که قالب کتاب را بر اساس آن تنظیم کرده‌اند، گام نهاده‌اند.

۲.۱.۴ حضرت علی(ع)

مهم‌ترین ادعای داده‌های کتاب‌های منسوب به سلیم، این است که سلیم بن قیس، صحابی حضرت امیر(ع)، بلکه صحابی مخصوص ایشان بوده است. گزارش‌های فراوانی از ارتباط سلیم و نقل وقایع پیرامون حضرت علی(ع) از زبان سلیم در کتاب‌های منسوب به او، به چشم می‌خورند. حتی در کتاب سلیم بن قیس، موارد متعددی وجود دارد که نشانگر پیوند نزدیک و صمیمی سلیم با علی(ع) است (به عنوان نمونه نک: سلیم، ۱۳۹۷ش: ۲۷۲)؛ به طوری که حتی وی در زمان مرگ حضرت امیر(ع) و بیان وصیت‌نامه ایشان، حضور داشته است.

همچنین، اگر نگوئیم تمام روایات موجود در کتاب‌های منسوب به سلیم، پیرامون حضرت علی(ع) هستند، لاقلاً نیمی از ۷۰ روایات موجود در نسخه‌های خطی، مستقیماً به حضرت امیر(ع) و رویدادهای پیرامون ایشان مربوط می‌شوند.

تأملاتی دربارهٔ هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او (کاظم استادی) ۱۹

۳.۱.۴ بنی‌هاشم و فرزندان حضرت امیر(ع)

ارتباط سلیم با عموم بنی‌هاشم و به خصوص، ابن عباس قابل توجه است؛ چنان‌که گویی بنی‌هاشم، سلیم را از خود به شمار می‌آوردند.^۶ حتی طبق برخی روایات موجود در کتاب‌های کنونی سلیم، وی با فرزندان متعدد حضرت علی(ع) دیدار و گفتگو داشته است. مثلاً پس از شهادت علی(ع) حدیثی را که از ایشان شنیده بود، در مدینه برای حسنین(ع) باز می‌گوید؛ و تأیید ایشان را در ذیل حدیث خود می‌آورد. همچنین چند دههٔ بعد، علی بن الحسین(ع) را در حالی که فرزندش محمد بن علی(ع) نیز حضور داشته، ملاقات می‌کند؛ و آن چه را از «جد، پدر و عموی» آن حضرت شنیده است، بازگو می‌نماید؛ و امام باقر(ع) گفته‌های سلیم و پدر خود را تأیید می‌کند.^۷

۲.۴ ابهامات و اشکالات پیش‌رو

الف. وضعیت ارتباط و تعامل سلیم بن قیس با چهار صحابی پیامبر(ص) که بیشترین سهم نقل روایات سلیم از ایشان است، مبهم و غیر روشن می‌باشد؛ و معلوم نیست که واقعاً سلیم به حضور آنها رسیده باشد.

به عنوان نمونه، می‌توان پیرامون ارتباط و تعامل سلیم با سلمان فارسی سؤالاتی مطرح نمود؛ همانند اینکه، سلمان فارسی در حدود سال ۱۶ هجری به استانداری مدائن منسوب شده است و تا آخر عمر در آنجا حضور داشته است؛ با این اوصاف، سلیم بن قیس در چه زمانی و در چه مکانی با سلمان ملاقات داشته است؟ و آیا می‌توان وضعیت ورود سلیم به مدینه، و سن و سال او را با این ملاقات‌ها، هماهنگ و منطقی نمود؟ یا این که اگر مثلاً گفته شود سلیم در مدائن سلمان را ملاقات نموده است، آیا شواهدی وجود دارد که نشان دهد در زمان سفر سلیم به مدائن، سلمان در قید حیات بوده است تا این ملاقات رخ دهد؟

جدای از این نکته، بسیار مهم است که هیچ گزارشی در منابع دیگر و اقوال صحابیان رسول خدا(ص) یا اهل بیت(ع) وجود ندارد تا نشان دهد، سلیم بن قیس با اصحاب رسول خدا یا حضرت امیر(ع) در ارتباط و تعامل بوده است.

ب. با اینکه مرادفات سلیم با حضرت علی(ع) در کتاب سلیم بسیار چشم‌گیر است، اما با این وجود در هیچ سخنرانی یا روایتی از حضرت امیر(ع)، اشاره‌ای به نام سلیم بن قیس نشده است. از سوی دیگر، اصحاب متعدد و متنوع ایشان نیز، در مقولات خود، نامی از وجود سلیم

بن قیس یا تعاملات او در رویدادهای صدر اسلام، نبرده‌اند. به عبارت ساده، وجود شخصیت سلیم بن قیس، در تاریخ وقایع و زندگانی حضرت علی(ع)، مفقود است؛ و هیچ نشانی از او در میان نیست، تا صحابی بودن او را پشتیبانی نماید.

حتی نام سلیم بن قیس، در منابع تاریخی متقدمی که پیرامون وقایع، جنگ‌ها و رویدادهای زندگی حضرت امیر(ع) نگاشته شده‌اند نیز، به چشم نمی‌خورد؛ تو گویی شخصیتی همنام سلیم بن قیس (چه نام واقعی باشد و چه مستعار)، در تاریخ حیات امام علی(ع)، فرزندان ایشان و بنی‌هاشم، وجود خارجی ندارد.^۱

ج. بر اساس مشابهت عینی برخی از روایات راویان دیگر، که در کتاب‌های منسوب به سلیم موجود هستند، به نظر می‌رسد که کتاب‌های سلیم موجود و در دسترس ما، در واقع جمع‌آوری روایاتی از افراد و اصحاب دیگر صدر اسلام باشند، که از متون متقدم دیگر فراهم آمده‌اند. به عبارت دیگر، پس از جستجوی موردی در منابع متقدم، مشابه یا عین متن برخی از روایات منسوب به سلیم بن قیس، در برخی منابع همانند: «وقعة صفین»، «الاحداث»، «الغارات»، «تاریخ طبری»، «السقیفة»، «کافی»، «التمحیص»، «أصول اعتقاد»، «امالی» و «شرح نهج البلاغه» یافت می‌گردند، که راویان آنها کسانی به غیر از سلیم بن قیس هستند. این یافته‌ها نشان می‌دهند که راویان متن روایات موجود در کتاب سلیم، از راویانی همانند: «جُنْدَبِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ»، «أَصْبَغُ بْنُ نُبَاتَةَ»، «قَبِيصَةُ بْنُ جَابِرٍ»، «أَبِي سَعِيدٍ خَدْرِي»، «إِبْنِ أَبِي لَيْلَى»، «زَيْدِ بْنِ وَهَبٍ» و «عَامِرِ شُعْبِي» می‌باشند؛ که غالباً از اصحاب حضرت امیر(ع) و تابعین بوده‌اند (نک: استادی، ۱۴۰۱ش: ز، سراسرمتن). بنابراین، حتی اگر کل کتاب منسوب به سلیم را انتحال یا انتساب نادرست به وی ندانیم، لاقلاً باید تکلیف روایات متعددی از متون دیگر که عیناً در این کتاب موجود هستند، یا به فرض، بر این اثر افزوده شده‌اند، روشن گردد؟

۵. تعاملات و مواجهات سلیم با رویدادها

ممکن است شخصی وجود واقعی در تاریخ داشته باشد؛ و دوران حیاتش نیز از جهت مکانی و زمانی، هماهنگ با وقایعی از صدر اسلام باشد؛ و حتی صحابی و یا تابعی پیامبر(ص) نیز بوده باشد؛ ولی در تعاملات و مواجهات صدر اسلام، مؤثر نبوده و دخالت و همراهی نکرده باشد. از این منظر، و با فرض دانستن مسائل پیش‌گفته قبلی برای شخص سلیم بن قیس، اکنون لازم است نسبت سلیم با تعاملات، مواجهات و رویدادهای صدر اسلام، بررسی و راستی‌آزمایی شوند.

تأملاتی دربارهٔ هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او (کاظم استادی) ۲۱

۱.۵ گزارش مستقیم رویدادهای مهم

حتی با نگاهی اجمالی به محتوای روایات کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم، بسیار روشن است که سلیم بن قیس، شخصیتی است بسیار فعال که حضور چشم‌گیری در بسیاری از وقایع دوران حیات حضرت علی(ع) داشته است.

جدای از گزارش‌های با واسطه وی از وقایع مهم، «غدیر خم، سقیفه، هجوم بر خانه وحی و احراق بیت فاطمی(س)»، سلیم بن قیس گزارش‌های مستقیمی نیز از برخی خطبه‌ها و نامه‌های حضرت امیر(ع) و حتی وصیت‌نامه ایشان دارد.

از همه مهم‌تر، سلیم بن قیس در سه جنگ مطرح دوران حکومت حضرت علی(ع)، یعنی جمل، صفین و نهروان، حضور داشته است و گزارش‌های ریزی را از گفتگوها و وقایع این جنگ‌ها به صورت مستقیم بیان داشته است.

حضور سلیم در وقایع دیگر نیز، قابل توجه است؛ وی «خطبه عمر و عاص، وقایع اهل شام در خون‌خواهی عثمان» و حتی «محتوی برخی از نامه‌های سرّی معاویه» را به صورت مستقیم گزارش نموده است؛ تو گویی سلیم بن قیس، کارگزاری دو سویه در دو جناح مخالف هم بوده است و می‌توانسته به راحتی به برخی مطالب و مواقع سیاسی و جنگی، دست پیدا کند.

۲.۵ ابهامات و اشکالات پیش‌رو

ابهامات و اشکالاتی که در عنوان پیشین گذشت، در این موضع نیز قابل بیان هستند؛ که مهم‌ترین آن این است که، چرا در منابع تاریخی متقدمی که پیرامون وقایع، جنگ‌ها و رویدادهای زندگی حضرت امیر(ع) و جریان‌ات صدر اسلام نگاشته شده‌اند، نام سلیم بن قیس و یا حضور شخصیتی با این مختصات (موجود در کتاب‌های منسوب به سلیم)، به چشم نمی‌خورد؟

۶. وضعیت سواد (خواندن و نوشتن) سلیم و اقدام به کتابت نمودن او

اگر از همهٔ ابهاماتی که در مطالب قبلی بیان شد، صرف نظر کنیم و بپذیریم که سلیم بن قیس یک شخصیت واقعی و صحابی حضرت امیر(ع) بوده است، و در وقایع بسیار مهم دوران پیامبر(ص) و حکومت امام علی(ع) حضور داشته است؛ این مسأله حائز اهمیت می‌شود که گزارش‌های سلیم چگونه ثبت شده‌اند؟

۱.۶ وضعیت نگارش و ثبت کتاب سلیم

پیرامون کتابت و نوشتن روایات و احادیث سلیم، دو وضعیت پیش‌روی قرار دارد:

الف. سلیم بن قیس خودش اقدام به درج وقایع و گزارش‌های پیرامون صدر اسلام نموده است؛ در این صورت لازم است که وی سواد خواندن و نوشتن داشته باشد.

ب. سلیم بن قیس، این گزارش‌ها را برای دیگری و به صورت شفاهی عنوان نموده؛ و وی اقدام به ثبت و درج وقایع بیان شده از سوی سلیم نموده است.

داستان ابتدای کتاب‌های منسوب به سلیم، گویای این مسأله است که سلیم بن قیس، کتاب و نوشته آماده خود را در اختیار ابان بن ابی‌عیاش قرار داده است. در این داستان آمده است:

ای ابان ... نزد من نوشته‌هایی است که از موثقتین شنیده‌ام و به دست خود نوشته‌ام ... هنگامی که مریض شدم، تصمیم گرفتم این نوشته‌ها را بسوزانم؛ ولی از این اقدام خودداری کردم، و متوجه خطا بودن آن شدم. اگر می‌توانی با من عهد و پیمان الهی قرار ده که تا من زنده هستم، آن نوشته‌ها را به هیچ کس خبر ندهی ... و اگر برایت اتفاقی پیش آمد، آنها را نزد کسی از شیعیان علی (ع) ... بسپاری. من این شرائط را برایش متعهد شدم. سلیم هم نوشته‌ها را به من تحویل داد؛ و همه آنها را برایم خواند ... بعد از سلیم، در آن نوشته‌ها نظر کردم و به مطالب آن اطمینان پیدا کردم. (نک: سلیم بن قیس، ۱۴۱۵ق: ۵۶۴-۵۵۷).

۲.۶ ابهامات و اشکالات پیش‌رو

جدای از این نکته مهم که تمام دوران حیات سلیم بن قیس، مصادف با جریان ممنوعیت نقل و کتابت حدیث از سوی عمر بوده است (به عنوان نمونه نک: ذهبی، ۱۴۱۹ق: ۹/۱؛ طبری، ۱۳۸۷ق: ۲۰۴/۴)؛ چند ابهام و اشکال پیرامون وضعیت کتابت حدیث توسط سلیم قابل طرح است:

الف. اساساً مشخص نیست که، آیا سلیم بن قیس، سواد خواندن و نوشتن داشته است یا خیر؟ و یا این که، این مهارت را کجا آموخته؟ در کوفه و به کودکی، یا در شهر مدینه و به سن جوانی؟ زیرا، افراد بسیار کم و محدودی در صدر اسلام توانایی خواندن و نوشتن داشته‌اند؛ و غالب افرادی که مهارت و توانایی خواندن و نوشتن می‌داشته‌اند، در امور دفتری، دیوانی و حکومتی به کار گماره می‌شده‌اند.

تأملاتی دربارهٔ هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او (کاظم استادی) ۲۳

همچنین، مشخص نیست که آیا سلیم اساساً توانایی خواندن و نوشتن داشته است یا خیر؟ و از سوی دیگر، آیا توانایی خواندن و نوشتن وی به زبان و خط عربی بوده است یا احیاناً تنها سواد خط «فارسی میانه ساسانی» یا «زبان و خط سریانی» در منطقه تولد خود را می‌دانسته است؟ زیرا که زبان و خط مردم عراق تا قبل از ورود حجاج ثقفی در سال ۷۵ق به عراق، عربی نبوده است؛ و حجاج به اجبار، زبان فارسی میانه که زبان رسمی عراق بوده است را، با زبان و خط عربی، جایگزین کرده؛ و دیوان‌های عراق را نیز از زبان و خط فارسی، به عربی برگردانده است (نک: تویسرکانی، ۱۳۵۰ش: دورهٔ ۱، گفتار اول).

اما مهم‌تر از نکته بالا، این است که، آیا امکان ثبت و ضبط احادیث بسیار بلند در دورهٔ نخستین اسلامی، یعنی زمان پیامبر (که امکانات نگارش و سواد نگارش بسیار ابتدایی و مخصوصاً بسیار محدود بوده است) برای شخص سلیم وجود داشته است؟ و آیا وی می‌توانسته این امکانات را در سفرهای متعدد، به همراه خود داشته باشد؟

از قرائن و شواهد بر می‌آید که روایات و احادیث منسوب به سلیم، در واقع کوتاه‌نوشت‌هایی از افراد گوناگون هستند که در کنار هم، چینش شده‌اند و روایات بلندی را تشکیل داده‌اند. سرنخ‌های زیادی نیز از مشابهت کامل روایات افراد شناخته‌شده در صدر اسلام، در متون روایی و تاریخی منابع دیگر، وجود دارند که این متن‌ها، عیناً در نسخه‌های موجود از کتاب‌های سلیم و به نام وی درج شده‌اند (نک: استادی، ۱۴۰۱ش: ز، سراسرمتن).

ب. جدای از این مسأله، حتی اگر در وضعیت مقابل (یعنی دیگری روایات سلیم را از قول وی کتابت نموده باشد) لازم است مشخص گردد که این ثبت گفتارهای شفاهی سلیم، در چه زمانی و توسط چه شخصی رخ داده است؟ و آنگاه این نوشته‌ها در اختیار ابان بن ابی‌عیاش قرار گرفته است.

هر چند این فرض، با داستان انتقال کتاب از سلیم به ابان بن ابی‌عیاش در ابتدای کتاب کنونی سلیم (نک: سلیم، ۱۳۹۷ش: ۲۰۵) ناهمخوان است.

۷. وضعیت «کیفیت انتقال» دست‌نوشته‌های سلیم و این همانی‌ان‌ها

اگر فرض کنیم که سلیم بن قیس تمامی پیش‌فرض‌های مطرح شده در قبل را داشته است؛ و جدای از آنها، کتابی روایی یا تاریخی نیز در قرن اول نوشته است؛ حال، لازم است وضعیت انتقال و استنساخ آن روشن و تبیین شود.

۱.۷ تاریخچه مشوش «انتقال اولیه» دست‌نوشته‌های سلیم

طبق داستان آغازین در نسخه‌های سنددار کتاب‌های منسوب به سلیم، وضعیت انتقال اولیه کتاب سلیم، دو گانه است؛ به این معنی که در این داستان، در برخی نسخه‌ها بیان شده است که نسخه کتاب از سوی سلیم بن قیس (م ۷۶ یا ۹۰ ق) به ابان بن ابی‌عیاش (م ۱۲۸ یا ۱۳۸ ق) و سپس از سوی وی در اختیار عمر بن اذینه (م؟ زنده ۱۳۸ ق) قرار گرفته است، و در برخی نسخه‌ها این انتقال، به معمر بن راشد (م ۱۵۳ ق) صورت گرفته است، و در برخی نسخه‌ها نیز، در ابتدای داستان نام معمر بن راشد آمده و در انتهای داستان، نام عمر بن اذینه درج شده است.

۲.۷ «این همانی» نسخه‌های موجود و کتاب سلیم

جدای از تأملات در انتقال اولیه کتاب سلیم، اکنون لازم است وضعیت «این‌همانی» روایات موجود کنونی سلیم و نسخه‌های خطی موجود کنونی کتاب منسوب به سلیم، با روایات کتاب واقعی سلیم در قرن اول روشن شود. به عبارت دیگر، اگر فرض بگیریم که سلیم روایات و کتابی در قرن اول داشته است، اکنون از کجا و چگونه بدانیم این متن و محتوایی که اکنون در دسترس ماست، همان متن و محتوای واقعی سلیم در قرن اول می‌باشد. به این معنی که ممکن است سلیم بن قیس روایات و کتابی داشته که تماماً از بین رفته است، و سپس دیگران و در قرون بعدی، روایات و کتابی جدید را به نام سلیم ایجاد و ترویج نموده‌اند.

بنابراین لازم است جواب این پرسش به روشنی و دقت داده شود که، چگونه بفهمیم که کتاب در دسترس ما یا روایات موجود از سلیم در منابع قرن چهارم به بعد، همان روایات یا کتاب سلیم بن قیس از قرن اول هستند؟

۳.۷ ابهامات و اشکالات پیش‌رو

الف. ابتدا لازم است روشن شود که دریافت کنند نسخه کتاب سلیم از ابان چه کسی بوده است؛ چون تاریخچه انتقال کتاب در نسخه‌های خطی، مغشوش است و محتوای داستان با تناقض در مخاطب دو شخص گیرنده مختلف (یعنی عمر بن اذینه و معمر بن راشد)، محل تأمل و اشکال است.

تأملاتی دربارهٔ هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او (کاظم استادی) ۲۵

جدای از این، اگر نتوانیم با شواهد متقنی نشان دهیم که ابان بن ابی‌عیاش کتاب سلیم را به هر دو نفر، یعنی معمر بن راشد و عمر بن اذینه داده است؛ این بدان معنی است که روایات کتاب سلیم حداقل در سه طبقه خود، خبر واحد هستند.

ب. چون روایات سلیم و کتاب او در منابع دیگر حضور پر رنگ و قابل توجه ندارند و حجم متن اندکی از روایات منسوب به سلیم در منابع نخستین وجود دارند؛ به درستی نمی‌توان حجم زیاد روایات موجود در کتاب‌های منسوب به سلیم را با متن و محتوای روایات منسوب به او در منابع نخستین تطبیق داد؛ تا این همانی آنها را به دقت مشخص نمود؛ به این معنی که بیش از ۸۰ درصد متن روایات نسخه‌های موجود سلیم در متن روایات سلیم در منابع نخستین نیستند.

ج. جدای از این‌ها، چون نسخه‌های خطی کنونی منسوب به سلیم، همگی مشوش و دارای مدل‌های مختلف هستند (که حتی یک حدیث مشترک ندارند)؛ به راحتی نمی‌توان «این همانی» متن روایات موجود را با روایات واقعی و اصلی در قرن اول، مورد بررسی و پشتیبانی قرار داد.

۸. نتیجه

اکنون با توجه به اسناد و منابع تاریخی مختلف متقدم و تطبیق آنها با نسخه‌های خطی مشوش کتاب کنونی سلیم بن قیس، به نظر می‌رسد اشکالات و ابهامات جدی دربارهٔ چگونگی «وجود و هویت تاریخی»، «جغرافیای زندگی»، «وضعیت صحابی بودن» و «تعاملات سلیم بن قیس در رویدادها»، و نیز «وضعیت کتابت»، «انتقال کتاب» و «این همانی روایات سلیم و کتاب‌های منسوب به سلیم» پیش روی ما قرار دارند، که گویای این نتیجه ملموس هستند که اثبات هویت تاریخی و وجود شخصیتی با عنوان سلیم بن قیس یا اسامی و عناوین دیگر، چندان امکان‌پذیر نیست؛ و کفه ترازوی را بر موهوم بودن این عنوان پر رنگ نموده‌اند.

اکنون لازم است تا پژوهشگران حوزه «تاریخ، حدیث و کلام»، این مسائل و ابهاماتی که بیان شد را بیش‌تر بررسی و با نگاه دقیق و جزئی‌تری تجزیه و تحلیل نمایند. همچنین، لازم می‌نماید تا پیرامون بازشناسی مؤلف فرضی یا اصلی کتاب سلیم و نیز تعیین «قدمت تاریخی» متن کتاب‌های منسوب به سلیم، تحقیقات جدید و متمرکز دیگری انجام شود؛ تا تمامی ابهامات و مناقشات پیرامون اصالت این کتاب‌ها و نیز هویت تاریخی سلیم بن قیس، روشن و مرتفع گردند.

پی‌نوشت‌ها

۱. مدل‌های کتاب‌های سلیم، گوناگون و هر مدل از این کتاب‌ها، دارای تحریرها و نسخه‌های متعدد هستند. احادیث کتاب‌های کنونی منسوب به سلیم، شامل احادیث حداقل شش مدل از هشت مدل شناخته شده از نسخه‌های خطی منسوب به سلیم می‌باشند؛ یعنی حدود ۸ حدیث در مدل یک، حدود ۳۲ حدیث در مدل دو، حدود ۲۲ حدیث در مدل سوم، و حدود ۴۲ حدیث در مدل چهارم، و حدود ۴۷ حدیث در مدل پنجم، و ۴۸ حدیث در مدل هفتم، که با حذف مکررات، حدود ۷۰ حدیث در نسخه‌های خطی کتاب‌های منسوب به سلیم وجود دارند (برای اطلاع بیشتر نک: استادی، ۱۳۹۹ش، ت، سراسرمتن).
۲. به عنوان نمونه برای تطبیق «قیس بن عباد»، نک: یحیی، علی (۱۳۹۷ش)، «سلیم بن قیس در کتب سَنَه»، مقاله دستنویس؛ و برای نمونه تطبیق «سلیمان بن قیس یشکری»، نک: قندهاری، محمد (۱۳۹۸ش)، *بازشناسی هویت تاریخی سلیم بن قیس هلالی*، پایان نامه دکتری، دانشگاه تهران پردیس فارابی (قم).
۳. برخی از آنها عبارتند از: ۱- أبو الأسود الدؤلی (ظالم بن عمرو)؛ ص ۲۷۴، ۲۸۵، ۴۲۱. ۲- أبو الهیثم بن التیهمان (مالک بن بلی)؛ ص ۵۴، ۶۱، ۱۰۵، ۱۲۸، ۱۲۹، ۲۶۹. ۳- أبو آیوب الأنصاری (خالد بن زید)؛ ص ۵۴، ۶۱، ۱۰۵، ۱۲۸. ۴- الأحنف بن قیس؛ ص ۱۴۳، ۲۹۵، ۲۹۶، ۳۲۲، ۳۸۷-۳۸۹، ۳۹۰، ۴۲۲. ۵- البراء بن عازب؛ ص ۱۰۴. ۶- جاریة بن قدامة السعدی؛ ص ۳۲۱. ۷- حَبِیْة بن جوین العرنی؛ ص ۱۰۹، ۳۸۲. ۸- حجر بن عدی الکندی؛ ص ۱۰۴، ۱۳۷، ۲۵۵، ۳۲۰. ۹- الحضین بن المنذر؛ ص ۳۲۰. ۱۰- حکیم بن جبلة العبدی؛ ص ۱۰۹، ۱۱۱، ۱۳۷، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۸۳، ۳۳۱، ۳۳۴. ۱۱- خزیمه بن ثابت ذو الشهادتین؛ ص ۵۴، ۱۵۵، ۱۰۵. ۱۲- رفاعه بن شداد؛ ص ۳۲۰. ۱۳- زحر بن قیس الجعفی؛ ص ۳۹۹. ۱۴- زید بن صوحان؛ ص ۱۰۴، ۲۴۸، ۳۲۰، ۳۴۶، ۳۹۷، ۴۳۰، ۴۳۱. ۱۵- سعید بن قیس؛ ص ۳۱۹. ۱۶- شداد بن اوس؛ ص ۱۰۴. ۱۷- شریح بن هانئ الحارثی؛ ص ۳۱۹. ۱۸- صعصعه بن صوحان العبدی؛ ص ۱۰۸، ۱۳۷، ۳۱۳، ۳۱۴. ۱۹- عبد الرحمن بن اَبی لیلی؛ ص ۱۴۶، ۲۰۸، ۳۷۷. ۲۰- عبد الله بن بدیل الخزاعی؛ ص ۱۰۳، ۱۰۸، ۱۰۸، ۳۴۲، ۴۳۳. ۲۱- عبد الله بن جعفر الطیار(ع)؛ ص ۶۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۲۰، ۱۲۸، ۱۶۲، ۱۸۴، ۱۸۵، ۲۱۱، ۲۳۹، ۲۴۳، ۲۴۴-۲۴۶، ۲۵۲، ۲۵۴، ۲۵۹، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۹۴، ۳۱۹، ۳۳۶، ۳۴۴، ۳۴۶، ۳۵۹، ۳۶۱، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۷۰، ۳۷۹، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۸، ۴۰۵. ۲۴- قیس بن سعد بن عباد؛ ص ۵۴، ۱۰۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۵. ۲۵- مالک بن الحارث الأشتر النخعی؛ ص ۱۰۸، ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۳۷، ۱۶۲، ۲۵۱، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۶۹، ۲۹۴، ۳۳۶، ۳۴۴، ۳۴۶، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۹، ۳۶۲، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۷۰، ۳۸۸. ۲۶- محمد بن اَبی بکر؛ ص ۱۰۸، ۱۶۲، ۲۱۱، ۲۳۹، ۲۵۷، ۲۵۸، ۳۱۹، ۳۴۴، ۳۶۰، ۳۶۳، ۳۶۹-۳۷۱، ۳۷۴-۳۷۶، ۳۷۹، ۳۸۲. ۲۷- معقل بن قیس بن حنظله؛ ص ۳۲۱، ۱۰۹. ۲۸- المنذر بن الجارود العبدی؛ ص ۳۲۱. ۲۹- هاشم بن عتبة المرقالی؛ ص ۱۰۴، ۲۴۲، ۳۲۱.

تأملاتی دربارهٔ هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او (کاظم استادی) ۲۷

۴. در حدیث ۳۴ کتاب کنونی سلیم ذکر شده که سلیم بن قیس در واقعهٔ جنگ صفین، چهل سال داشته است؛ بنابراین با توجه به وقوع این جنگ در سال ۳۸ قمری، سال تولد سلیم، ۲ یا ۳ قبل از هجرت خواهد شد.

۵. به عنوان نمونه نک احادیث نسخه چاپی؛ برای سلمان: ۱، ۴، ۶، ۲۱، ۲۴، ۳۸، ۴۴، ۴۵، ۴۷، ۴۹، ۵۸، ۶۲؛ برای ابوذر: ۶، ۲۱، ۲۴، ۳۸، ۴۴؛ برای مقداد: ۶، ۲۱، ۲۴، ۳۶، ۳۸، ۴۴؛ برای ابن عباس: ۳۰، ۳۳، ۴۸، ۶۱، ۶۶.

۶. نک: سلیم بن قیس، *کتاب سلیم* (سه جلدی)، الهادی، قم، ۱۳۷۳ش، ج ۱، صص ۴۳ - ۵۸.

۷. نک: سلیم بن قیس، *اسرار آل محمد*، نشر دلیل‌ما، قم، ۱۳۹۷ش، حدیث ۱۰، ص ۲۸۹.

۸. هر چند که یک نقل واحد از شُرطَةُ الْخَمِيسِ بودن سلیم در کتاب مشوش اختصاص، که مؤلف و تاریخ نگارش فرازهای آن مشخص نیست، وجود دارد؛ ولی همین نقل مشوش نیز، با دیگر منابع تاریخی مهم که به معرفی شُرطَةُ الْخَمِيسِ پرداخته‌اند، قابل تطابق و پشتیبانی نیست. به نظر می‌رسد که این جمله کتاب اختصاص از اضافات بعدی بر این دفتر یادداشت متفرقه می‌باشد. نک: منسوب به مفید، *الاختصاص*، دارالمفید للطباعة والنشر والتوزیع، بیروت - لبنان، ۱۴۱۴ق، ص ۳.

۹. به عنوان مثال، بلاذری آورده است که: هنگام ظهور اسلام، در میان قریش، ۱۷ نفر نوشتن را می‌دانستند (بلاذری، ابو الحسن، *فتوح البلدان*، ص ۴۵۳)؛ همچنین از تعداد کم کاتبان وحی، مشخص است که وضعیت توانایی نگارش در صدر اسلام بسیار محدود بوده است؛ و بیشترین عدد کاتبان را ۴۳ نفر دانسته‌اند (حفی ناصف، *تاریخ الادب أو حیاة اللغة العربیة*، مصر، ۱۹۵۸م، ص ۶۲).

کتاب‌نامه

استادی، کاظم (۱۳۹۹ش)، ت: «*معرفی نسخه‌های خطی سلیم*»، مجله میراث شهاب، قم، ش ۹۹، ص ۱۴۵-۱۸۸.

استادی، کاظم (۱۴۰۰ش)، الف، *اسرار آل محمد و سلیم بن قیس*، قم: بوستان کتاب.

استادی، کاظم (۱۴۰۰ش)، «*بازشناسی مؤلف و قدمت تاریخی کتاب‌های منسوب به سلیم بن قیس*»، مطالعات ایرانی اسلامی، ۱۱، پاییز ش ۳.

استادی، کاظم (۱۴۰۰ش)، ق: «*کتاب‌شناسی توصیفی سلیم بن قیس هلالی*»، مجله میراث شهاب، قم، ش ۱۰۴، ص ۱۳۳-۱۸۴.

استادی، کاظم (۱۴۰۰ش)، ی، «*قدیمی‌ترین نسخه خطی و ترجمه فارسی کتاب منسوب به سلیم بن قیس*»، پژوهشنامه نسخه‌شناسی متون فارسی، دوره ۶، ش ۱۵، شهریور، ص ۳۰۳-۳۳۰.

- استادی، کاظم (۱۴۰۱ش)، ب، «بررسی تطبیقی خطبه متقین (همام) در منابع متقدم»، معارف اهل بیت (ع)، دوره ۱، تابستان شماره ۲، ص ۱۱۳ - ۱۴۴.
- استادی، کاظم (۱۴۰۱ش)، ز، «مشابیهت یابی روایات کتاب سلیم و بررسی حالات پیش رو»، مطالعات ادبیات شیعی، دوره ۱، شماره ۵.
- استادی، کاظم (۱۴۰۱ش)، ص، «اصالت سنجی متن احادیث نسخه‌های کنونی منسوب به سلیم»، مخطوط، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
- إلهی خراسانی، علی (۱۳۸۳ش)، نقدی بر مقاله «پژوهشی درباره سلیم بن قیس هلالی»، علوم حدیث، پاییز - شماره ۳۳.
- بایایی آریا، علی (۱۳۸۵ش)، «در جستجوی سلیم بن قیس هلالی»، مطالعات اسلامی، تابستان - شماره ۷۲. بلاذری، احمد بن یحیی (۴۰۳ق)، فتوح البلدان، بکوشش رضوان محمد رضوان، بیروت: بی‌نا.
- تویسرکانی، قاسم (۱۳۵۰ش)، زبان نازی در میان ایرانیان (پس از اسلام تا انتهای خلافت عباسیان)، تهران: دانشسرای عالی.
- جلالی، عبدالمهد (۱۳۸۲ش)، «پژوهشی درباره سلیم بن قیس هلالی»، مطالعات اسلامی، ش ۶۰. حفی ناصف (۱۹۵۸م)، تاریخ الادب أو حياة اللغة العربية، مصر: بی‌نا.
- الذهبی، محمد بن أحمد (۴۱۹ق)، تذکره الحفاظ طبقات الحفاظ، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- زرکلی، خیرالدین (۱۹۸۰م)، الاعلام، بیروت: دار العلم للملایین.
- سلیم بن قیس (۴۱۵ق)، کتاب سلیم بن قیس الهلالی، تحقیق سه جلدی محمداقبر انصاری، قم: الهادی. نیز: همان (۱۳۹۷ش)، کتاب سلیم بن قیس هلالی، قم: نشر دلیل‌ما.
- طبری، محمدبن جریر (۳۷۵ش)، تاریخ الطبری، تهران: اساطیر.
- غروی نائینی، نهله (۳۸۶ش)، «نگاهی به جایگاه سلیم بن قیس در کتابهای حدیثی و رجال»، پژوهش‌های تعلیم و تربیت اسلامی، پاییز - شماره ۱.
- قلیچ، رسول (۱۳۹۰ش)، «بررسی دیدگاه عالمان شیعه درباره کتاب سلیم ابن قیس»، پایان‌نامه ارشد، دانشگاه ادیان.
- گلیو، رابرت (۱۳۹۶ش)، «هرمنوتیک اولیه شیعی و تعیین تاریخ کتاب سلیم بن قیس»، ترجمه محمد حقانی فضل، دارالحدیث، قم، چاپ دوم.
- مدرسی طباطبایی، حسین (۱۳۸۳ش)، میراث مکتوب شیعه، ترجمه علی قرانی، قم: کتابخانه تاریخ ایران و اسلام.
- مفید، محمد بن نعمان (۴۱۳ق)، الجمل والنصره لسید العتره فی حرب البصره، (محقق و مصحح: میرشریفی، علی)، قم: کنگره شیخ مفید.

تأملاتی دربارهٔ هویت شخصی و وضعیت روایی سلیم بن قیس و کتاب او (کاظم استادی) ۲۹

ملکی معاف، اسلام (۱۳۸۷ش)، «مؤلف کتاب اسرار آل محمد (ص) بر ترازوی نقد»، مطالعات قرآن و حدیث، بهار شماره ۲.

یحیی، علی (۱۳۹۷ش)، «سلیم بن قیس در کتب سَنَه»، مخطوط.